

Znovu, leč dosti jinak o české literatuře raného novověku

Marie Škarpová

Literární historik Jan Malura se ve své nové knize *Meditace a modlitba v literatuře raného novověku* zaměřil na oblast českého písemnictví 16. – 18. století, jež je dosud všeobecně málo známá, přestože šlo o slovesnou tvorbu ve své době velmi frekventovanou. Příčina této situace zřejmě spočívá především v tom, že jde o literární projevy, které příliš nekonvenují se čtenářskými preferencemi nové doby. Jsou totiž nebeletristické povahy, a pravděpodobně právě to ji v očích četných bohemistů předem deklasovalo, přestože mnohé raně novověké modlitební a rozjímavé knihy svědčí nejen o nemalých literárních ambicích svých tvůrců, ale mnohdy i o jejich pozoruhodných literárních schopnostech.

Germanistika tuto oblast raně novověkého písemnictví označuje těžko přeložitelným termínem „Erbauungsliteratur“. J. Malura navrhuje jako český ekvivalent pojem „nábožensky vzdělatelná literatura“; onen poněkud zastaralý, z raně novověkého diskurzu přejatý výraz „vzdělatelný“ přitom chápe ve významu spirituální kultivace a náboženské a mravní formace a upozorňuje, že v tomto typu náboženského písemnictví nejde (primárně) o osvojování teologických poznatků, exegezi posvátných textů či definování náboženské věrouky: nábožensky vzdělatelnou literaturu vymezuje vůči odborným teologickým pojednáním i literatuře katechetické, tj. literatuře učebnicového charakteru popularizující teologické poznatky. Je přitom nespornou předností výrazu „vzdělatelný“, že dobře poukazuje na dobové optimistické přesvědčení o tom, že duchovní život člověka je něco, co lze formovat, ovlivňovat, rozvíjet, zušlechťovat. A je snad příznačné právě pro raný novověk, dobu zvyšující se gramotnosti v evropské společnosti i větší dostupnosti knihy a zároveň dobu vyjatého zájmu o „správnou“ podobu křesťanského života, jež bývá nazývána dobou druhé christianizace Evropy, že médiem i vyjádřením těchto snah o kultivaci spirituální dimenze člověka se stala – vedle prostředků obrazových, hudebních či performativních – právě „vzdělatelná“ kniha, tj. literami fixované, psané či tištěné, slovo. Tento typ literatury samozřejmě nebyl v dějinách (evropského) křesťanského písemnictví novinkou: navazoval zejména na tradici pozdně starověké a středověké monastické literatury, v raném novověku se však stal nepoměrně početnější, a jak napovídá velmi častá volba vernakulárního jazyka, stále více počítal též se čtenářstvem mimo řady kléru, se čtenářstvem laickým.

Jak je naznačeno již v názvu knihy, J. Malura strukturuje své pojednání pomocí klasifikačního kritéria, které se v literární paleobohemistice již mnohokrát osvědčilo, tj. na základě žánrového hlediska. Východiskem prvních dvou oddílů jeho knihy je tak pokus vymezit modlitbu a rozjímání jako dva svébytné žánry (české) raně novověké literatury. Malura přitom nepřejímá pojetí spirituální teologie, definující modlitbu poměrně široce jako komunikační akt, který může být i zcela nonverbální povahy (viz modlitbu těla, modlitbu prací či „spocinutí v Boží přítomnosti“ beze slov, němě

zakoušení přítomnosti Boha, resp. prožitek mystického sjednocení s Bohem), ale jeho přístup je výrazně logocentrický: kloní se k pojetí modlitby, jaké rozpracovala zejména polská literární a lingvistická genologie, tj. chápe modlitbu jako duchovní úkon slovní povahy. Obdobně si je sice dobře vědom, že rozjímání je v křesťanské spiritualitě od počátku pojmáno jako velmi komplexní mentální proces, přednostně ho však zajímá moment, kdy rozjímavý akt začíná být explicitně verbálně formulován a literárně fixován. S poukazem na to, že modlitba či rozjímání, které nejsou textově fixovány, jsou pro literárního historika nepostižitelné, se snaží o důsledné vymezení modlitby i rozjímání jakožto dvou svébytných textových typů (a to včetně pokusu o vymezení repertoáru příznačných tropů a rétorických figur pro oba z nich).

Nicméně je si zároveň vědom, že právě zohlednění širšího vymezení modlitby či rozjímání může být v lecčems přínosné i pro literární historii, např. pro poznání dobových technik čtení či vůbec způsobů recepce daných textů. Sám tak např. upozorňuje na důraz, jaký kladli náboženští reformátoři 16. století — a to napříč dobovým konfesijním spektrem, ať už to byl např. M. Luther nebo španělští reformátoři karmelitánského řádu — na spontánní modlitbu „vlastními slovy“, resp. na jejich kritiku mechanického odříkávání naučených modlitebních textů, a poukazuje na to, že některé modlitební spisy jsou spíše návody, jak se modlit. Nemohly by tedy právě tyto modlitební návody nabízet i interpretační klíče k „hotovým“ modlitebním textům? Obdobně Malura upozorňuje na to, že mnohé z raně novověkých rozjímavých knížek jsou spíše příručkami, které nenabízejí plně textově realizovaná rozjímání, nýbrž jen soubory témat k rozjímání, i na to, že některá fáze rozjímání mohla být v rozjímavých knížkách vyjadřována také jinak než slovními prostředky.

V této souvislosti se domnívám, že zejména problematika sepětí slova a obrazu v tisících raného novověku, která je v Malurově knize prozatím spíše jen naznačena, nabízí další možnosti výzkumu. Obraz, u něhož je zjevné, že nemá funkci pouhého doprovodu, ilustrace, jak ji známe z novodobé literatury, ale že tvoří s připojeným textem jeden významový celek, že je s ním propojen mnohočetnými vazbami (jak na to ostatně opakovaně upozorňuje i J. Malura), je v nejednom případě vlastně úvodní fází rozjímání, nabízející „materii k přemýšlování“. Zatímco v mnišském středověkém pojetí tuto vstupní fázi meditace tvořila četba biblického úryvku či jiného náboženského textu, některé raně novověké meditativní příručky, a to zejména jezuitské provenience, zjevně následovaly požadavek Ignáce z Loyoly vytvořit si za východisko rozjímání tzv. „přípravu dějiště“ („compositio loci“), ovšem nečinily tak textovou vizualizací konstruuující „vnitřní“ mentální obraz skrze představivost, nýbrž právě pomocí oné „ilustrace“.

Tak např. český tisk *Ustavičný kříž Ježíše Krista* (1674) nabízí cyklus čtyřiceti vyobrazení s připojenými texty, v němž jsou z tradičního mnišského čtyřdílného modelu rozjímání (lectio — meditatio — oratio — contemplatio) realizovány vždy pouze dvě části, a sice lectio (skrže dřevoryt) a oratio (je nabídnut modlitební text). Kdybychom tedy chtěli uplatnit Malurova kritéria, označili bychom *Ustavičný kříž Ježíše Krista* za soubor modlitebních textů s obrazovým doprovodem. A tento spis vskutku mohl sloužit jako modlitební kniha, mohl však sloužit také jako „biblia pauperum“, tedy katechizační příručka pro negramotné, neboť oněmi čtyřiceti dřevoryty je zároveň beze slov „odvyprávěn“ Kristův celý život (s akcentem na jeho „ustavičné“ utrpení, které v něm zakoušel). Pro čtenáře znalého rozjímání však mohla daná kniha sloužit

jako meditační příručka, jež mu nejen nabízela témata k rozjímání, ale současně pomocí obrazu i modlitebního textu jeho rozjímání usměrňovala, řídila a korigovala, tedy podněcovala jeho aktivitu, která neměla spočívat jen v prohlížení vybraného obrazu a přečtení příslušného textu. V případě *Ustavičného kříže Ježíše Krista* tak máme zjevně co do činění s knihou polyfunkční, počítající hned s několika odlišnými typy čtenářů. Tím se zároveň dostáváme k otázce sociální diferenciacie české raně novověké literatury: určení raně novověké literatury modlitebního a rozjímavého typu nejrozličnějším sociálním vrstvám české dobové společnosti lze tedy sledovat nejen v rámci celého korpusu, jak to činí J. Malura, ale též např. v rámci jedné jediné knihy. Příbuzné, rovněž badatelsky neméně zajímavé téma naznačuje opět sám autor, když upozorňuje na to, že např. španělský jezuita Luis de la Punte předpokládal, že jeho několikasvazková kniha rozjímavých textů bude sloužit také jako kázání a duchovní napomínání v kostelech nebo řeholních domech, tj. poukazuje na to, že k rozjímavým textům je možné přistupovat i jinak než „rozjímavě“, že je lze číst vícero různými způsoby.

Právě otázky, kdy a kde bylo ve své době doporučováno takovou literaturu číst a s jakým čtenářem taková literatura počítá, se J. Malura pokouší zodpovědět zejména ve třetím, posledním oddílu své knihy, v němž nabízí především exkurz do dobových čtenářských přístupů a technik. Ukazuje, že zejména rozjímavé příručky jakožto typ náboženské literatury, která si klade za cíl rozvíjení individuální dimenze duchovního života, byly určeny pro recepci individuální, a to nejlépe v soukromí. Ukazuje rovněž, že tyto knihy nepočítají se čtením extenzivním, nýbrž intenzivním: není důležité množství přečteného, ale míra osvojení přečteného. Tyto knihy si žádají čtení pomalé, pozorné a opakované; nejsou určeny pro recepci lineární a kontinuální (pro přečtení od začátku do konce „jedním dechem“), leč pro čtení cyklické a přerušované. K tomu vybízí i důsledné členění textu do menších úseků (kapitol), jejichž četbě v určitou předem stanovenou dobu — a zároveň nejlépe též po určitou předem stanovenou dobu — napomáhá pravidelné rozfázování čtiva podle stanovené objektivní časové jednotky (dne, týdne, měsíce, roku). Takto realizovaná zbožná četba současně zajišťuje pravidelné vyplňování lidského života zbožnou činností, je výrazem snahy, aby sám čtenář svůj život skrze dodržování časového plánu četby disciplinoval.

Za slabý moment těchto Malurových jinak zajímavých výkladů považuji určitou tendenci k nerozlišenému směřování modlitby osobní a modlitby v soukromí („o samotě“), resp. modlitby „vnitřní“ („pro sebe“) a modlitby v soukromí. Jedno totiž nutně nepředpokládá druhé, vždyť vnitřní modlitba může být realizována nejen v soukromí, ale též ve veřejném prostoru, a to např. i během mešní liturgie, jak o tom svědčí zejména četné osobní modlitby „v srdci“ před přijímáním a po přijímání, jež zdaleka nejsou specifikem barokní zbožnosti. Specifikem raného novověku je zřejmě spíše ono intenzivní vytváření vzorových, modelových osobních modliteb. Jinak řečeno: v dané době se realizace osobní modlitby nechce ponechat na (prostých) věřících a dává se jim k dispozici nejen návod, ale též vzorový text k použití, vkládá se jim takříkajíc přímo do úst. Jestliže mnozí raně novověcí náboženští reformátoři kladli důraz na spontaneitu v osobní modlitbě (na modlitbu „vlastními slovy“), úsilí nabídnout vzorové příklady osobní modlitby ve svém důsledku mohlo spontaneitu spíše potlačovat a vést k závislosti na předem daném korpusu textů, neboť žádalo

ztotožnění s textem nabídnuté modlitby. V takovém případě se osvojené vzorové modlitby stávají účinným prostředkem (sebe)kontroly a (sebe)disciplinace „nitra“ jedince. Malura v této souvislosti upozorňuje např. na modlitební texty, v nichž modlíci se subjekt přímo žádá o korigování vlastní mysli a emocí, nebo na modlitby, kterými si modlitebník definoval denní program. Obdobně knihy vzorových rozjímání nabízejí texty, které jsou nejen pomocným vodítkem pro začátečníky, ale též — vypůjčíme-li si dobový pojem — „uzdou“, jež chce mentální procesy meditujícího čtenáře vést, usměrňovat, řídit. I zde je tedy opět zjevná snaha o zbožnost kontrolovanou, byť se v některých příručkách explicitně zdůrazňuje, že se slepé následování normativních textových vzorců nikterak nevyžaduje.

Texty, které J. Malura představuje, jsou ostatně v převážně většině preskriptivní povahy a příznačné je pro ně nejen určení laikům, ale též to, že autory mnoha (či snad dokonce většiny?) z nich jsou klerici. Jde tedy převážně o produkci kléru určenou laikům? Je rozhodně nápadné, že v českém prostředí snad téměř úplně scházejí texty stylizované jako pokus o přetlumočení mystické zkušenosti.

J. Malura připomíná také dnes již tradiční tezi o nejednoznačném hodnocení soukromé duchovní četby laiků katolickým klérem, k němuž je do určité opozice stažen důraz na četbu u protestantů. Jeho kniha ovšem nabízí podněty pro diferencovanější pohled na danou problematiku: jestliže soukromá četba laiků zůstávala v očích katolických kněží podezřelou aktivitou, pro koho právě oni vytvářeli ono značné množství náboženské literatury v češtině včetně rozjímavých knížek? Nic z toho nebylo určeno pro soukromou četbu? Rovněž Malurovo upozornění na existenci rozjímavých příruček v češtině určených katolickému kléru, pro něž přece zůstalo i po Tridentu osvojení latiny základní podmínkou, by si jistě zasloužilo více pozornosti než jenom letmou zmínkou. Za pozornost stojí též skutečnost, že autory bohemikálních náboženských příruček určených ženám byli muži (alespoň v početném seznamu raně novověkých pramenů, se kterými J. Malura pracoval, nenacházíme jedinou autorku): nesouvisí to s představou, že především „slabému pohlaví“ je nutno dát k dispozici návod k modlitebnímu životu i již hotové, vypracované texty modliteb, a tedy také tímto způsobem kontrolovat, usměrňovat i definovat „ženskou zbožnost“? J. Malura ostatně na základě svých analýz dospěl ke konstatování, že právě v modlitbách pro ženy se návodný charakter projevuje zvláště silně.

Malurova kniha je zjevně knihou ambiciózní; její autor sice není zdaleka prvním literárním historikem, který by se daným tématem zabýval, a sám také upozorňuje na své předchůdce J. Vašicu, A. Škarku a A. Sticha, ovšem na rozdíl od nich nenabídl soubor případových studií, leč rovnou pokus o syntézu. Jako časové mezníky pro své úvahy o dvou vybraných textových typech bohemikální literatury raného novověku si přitom zvolil léta 1550–1750 (nikde však bohužel tuto volbu blíže nekomentuje, nedozvíme se tedy, v čem jsou pro jím zkoumaný slovesný materiál zásadní). Bezpečným pomocným vodítkem jeho výkladů zůstává konfesijní kritérium: upozorňuje sice na množství styčných momentů v textech různé konfesijní proveniencie, zároveň však nerezignuje na hledání konfesijně podmíněných rozdílů. Přínosné je zejména sledování pohotové recepce německé protestantské rozjímavé literatury v jazykově českém prostředí od konce 16. století a upozorňování na literární podněty, které tento typ písemnictví dal nábožensky vzdělatelné literatuře v češtině (této problematice je vyhrazena celá jedna kapitola oddílu o rozjímání).

Z poznatků obecnější povahy, které Malurova kniha nabízí, lze poukázat na to, jak častá byla u české literární produkce raného novověku existence jinojazyčné předlohy, resp. předloh, na to, že kompilace byla zjevně jednou ze základních autorských strategií v bohemikálním písemnictví raného novověku, na dobovou preferenci knihy jako celku promyšleně vytvořeného z textů mnoha žánrů či na dobovou preferenci textů, jež v sobě mísí vícero žánrových příznaků. Podnětné jsou jistě i Malurovy úvahy o měšťanstvu jako významném činiteli českého literárního života 17. a 18. století. A nelze nezdůraznit, že Malurova kniha je důležitým příspěvkem zejména k poznání česky psané náboženské raně novověké prózy: veršovaným textům se věnuje víceméně okrajově, a přestože reflektuje dobovou vícejazyčnost bohemikálního písemnictví, jejím těžištěm zůstávají texty v češtině.

Malurova kniha patří k těm badatelsky poctivým: je zjevně výsledkem delší soustavné, mravenčí práce na daném tématu (viz jen upozornění na množství slovesného materiálu včetně titulů Knihopisem dosud neevidovaných). Je to zároveň kniha v mnohém inspirující, v níž její autor mj. představil způsob, jak včlenit do uvažování o bohemikální raně novověké literatuře mnoho sice již známých, leč dosud přehlížených autorů a děl. Jak však ukázal J. Malura, tento typ literatury nabízí mj. výborný materiál ke studiu (evropských) dějin čtení a může obohatit teorii čtení poznatky o čtenářských přístupech a technikách, jež jsou dnes neznámé či zcela okrajové.

Na své si ovšem přijde i zastánce teleologického pohledu. Malurova kniha mu totiž může leccos nabídnout např. při hledání odpovědi na otázku, kdy a za jakých okolností se začaly výrazněji prosazovat některé ze čtenářských praktik, které dnes vnímáme jako přirozený, základní způsob kontaktu s literárním dílem (tiché čtení, čtení individuální, čtení o samotě), resp. při obecněji zaměřeném hledání předpokladů pro vznik vypjatého subjektivismu a individualismu novodobé evropské společnosti či pro chápání zbožnosti a náboženského života vůbec jako jevu primárně, či dokonce výhradně individuální soukromé povahy. Upřednostňování *vita activa* před *vita contemplativa*, pojaté jako snaha o sakralizaci profánního času a dělného života a pravé naplnění ideálu ustavičné modlitby, které se stává hlavním tématem některých titulů dané doby, pak vybízí k úvahám o východiscích novodobého zbožšťování (kvantitativně pojaté či fyzické) výkonnosti a práce vůbec; úsilí o plánování četby, jež Malura interpretuje jako výraz dobových snah o ovládnutí času, jeho kontrolu a organizaci, podněcuje k úvahám o tom, odkud se v naší společnosti vzaly takové jevy, jako je pocit nedostatku času (pocit „nestíhání“ či pocit „být tlačěn časem“) nebo obavy z mrhání časem, atd. Podtrženo a sečteno: již dnes je zřejmé, že tuto knihu v další diskuzi o bohemikální literatuře raného novověku nebude možné pominout.

AD:

Jan Malura: *Meditace a modlitba v literatuře raného novověku*. Ostravská univerzita, Ostrava 2015. 278 s.

Marie Škarpová | Ústav české literatury a komparatistiky FF UK, Praha — Ústav bohemistiky FF JU, České Budějovice
 marie.skarpova@centrum.cz